

Сердюк І. Шлюбна поведінка мешканців полкових міст Гетьманщини за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр. / Ігор Сердюк // Полтавські історичні студії : ювілейний збірник на пошану Віктора Ревеуга. – Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – С. 60–74.

Найважливішими подіями в житті людини ранньомодерної доби були хрещення, шлюб і смерть. Власне, вони найчастіше й ставали підставою згадки про пересічного індивіда в тогочасній документації (інші згадки, як відомо, пов'язані з майновими питаннями, девіаціями, тощо. З-поміж форм демографічної поведінки, названих вище, шлюбна була найбільш усвідомленою і надавала всі можливості для реалізації індивідуальних стратегій у межах (або поза ними) встановлених нормами моралі і права. Адже погодьмося, що народження, як і хрещення, зовсім не залежало від того, хто народжується, смерть у великій мірі, теж не завжди визначається волею людини.

Шлюбна поведінка традиційного українського суспільства регулювалася народними звичаями, нормами права, церковними приписами. У цьому плані стосовно соціуму Гетьманщини надзвичайно цікавим періодом є друга половина XVIII ст. – час масштабних змін породжених модернізаційною та інкорпоративною політикою Російської Імперії. Заходи спрямовані на уніфікацію законодавства західних околиць Імперії привели до того, що сфера шлюбу регулювалася одночасно звичаєм, старим річпосполитським (литовський статут, саксонське зерцало) та новим загальноімперським законодавством. При цьому детальна (але часто суперечлива) унормованість інституту шлюбу могла вступати в суперечності з меркантильними міркуваннями, почуттями (кохання, ненависті, тощо), сексуальним потягом, якимись потаємними прагненнями людської душі. Тож в «дійсності» шлюбна поведінка могла серйозно відрізнятись від ідеального образу, котрого вимагали регулятивні норми.

Різні аспекти шлюбності у ранньомодерну добу вже стали об'єктом наукового інтересу багатьох українських істориків, котрі вивчали етнографічні і

обрядові складові шлюбу, норми цивільного і церковного права, девіантну поведінку, тощо. Їх історіографічний огляд представлений в узагальнюючих монографічних дослідженнях Ірини Петренко¹, тому не буду акцентувати на цьому увагу, тільки зауважу, що практично всі вони ігнорують можливості історико-демографічного підходу, котрий у західноєвропейській історичній науці є одним з пріоритетних у вивченні шлюбної проблематики. Чи не єдині на сьогодні дослідження шлюбності соціуму Гетьманщини, ґрунтовані на класичних історико-демографічних методиках належить перу Юрія Волошина².

Щоб хоч частково заповнити цю лакуну спробую дослідити шлюбну поведінку мешканців полкових міст Ніжина, Переяслава і Стародуба. За основне джерело використаю Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. – перепис населення і господарства Лівобережної України, що проводився за указом імператриці Катерини II. Його організацією та проведенням на території Гетьманщини займалася Друга Малоросійська колегія на чолі з президентом колегії генерал-губернатором Петром Румянцевим³.

З великих полкових міст у описі найкраще представлені Ніжин, Переяслав і Стародуб, населення яких і стане об'єктом дослідження. Матеріали

---

¹ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. – Полтава, 2010. Її ж. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. – Полтава, 2009.

² Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава, 2005; Його ж. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття // Історична пам'ять. – 2011. – №1. – С. 5–24.

³ Механізм проведення перепису, масштаби й зміст роблять його унікальним джерелом інформації для вивчення різних сторін життя населення Лівобережжя другої половини XVIII ст. 969 книг опису зосереджують відомості про 3,5 тис. населених пунктів і їхніх жителів. На думку вчених, він був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині, докладніше про це див.: Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава, 2011. – С. 22–28, 29–38.

перепису цих міст складаються з чернеток і чистовиків, перевагою останніх є уніфікованість й уточнена інформація, тому саме їх я й буду використовувати.

Чистовики перепису Ніжина, Переяслава і Стародуба датовані 1766 роком і знаходяться у книгах 39, 148а, 278 та 341, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ у фонді №57. Вони оформлені у вигляді таблиці на звороті кожного аркуша і додатку до неї на лицевій стороні наступного. З лівого боку кожної таблиці записані: номер двору, назва вулиці, далі – окремі графи для будівель: помешкань господарів та наймитів, комор, конюшень, сараїв. У графі «чини та імена» вказувалося прізвище, ім'я власника двору чи глави родини, його соціальна приналежність. Нижче записувалися дружина і діти – спочатку хлопці, потім – дівчата. Далі переписувалася решта мешканців двору. Зазвичай це були родичі чи наймити. У джерелі чітко простежуються родинні зв'язки мешканців двору. Окремими графами записані вік та стан їхнього здоров'я. У лицевій частині зафіксовані права володіння двором, яким шляхом придбаний, прибутки та заняття господарів. Загалом інформація подана чітко, лаконічно, дані уніфіковані, що значно полегшує їхню обробку⁴.

Отож чистовики Генерального опису трьох названих міст містять необхідні дані щодо 11004 міських мешканців (5086 – Ніжина, 1708 – Переяслава, 4210 – Стародуба). Поза полем мого дослідження залишаються 233 міських жителів, щодо котрих у джерелі немає такої важливої для демографа інформації як вказівки віку.

Шлюбна поведінка традиційно вважається прерогативою людей активного віку. В сучасній українській історичній демографії (як і в європейській загалом) стосовно ранньомодерної доби до цієї категорії населення прийнято зараховувати осіб віком 15–59 років. Відповідно дітьми вважають осіб до 14 років включно, а літніми – 60-річних і старших. Відповідно до цього поділу (в історичній демографії – «поділ на великі вікові групи») осіб активного віку в чистовиках Ніжина нараховую 3014 (з них 1563 чоловіки і

---

⁴ Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.57. – Оп.1. – Кн. 39, 148а, 278, 341.

1541 жінка), Переяслава – 1081 (540 чоловіків і 541 жінка), Стародуба – 2597 (1247 чоловіків і 1350 жінок). У плані відсоткового співвідношення ця велика вікова група становила абсолютну більшість міського населення, їхня частка у названих містах коливалася від 61% до 63,3%, тобто була майже однаковою. Багато це, чи – мало? Наприклад, за дослідженням Юрія Волошина, у сільському населенні Топальської сотні Стародубського полку людей активного віку було на 10% менше – 52,4%. Така відмінність, більш за все, була сформована притоком населення до міст, адже найбільш мобільним є саме активне населення⁵.

Далі перейду до розгляду сімейного стану осіб активного віку, серед яких джерело дозволяє виділити наступні категорії: безшлюбних, тих, що перебували у шлюбі, вдівців та вдів. Так, у Генеральному описі неодружені чоловіки позначені терміном «*холост*», такий запис робився переважно у графі «*Чыни и имена*» та зрідка в графі «*здоров'я*». Наймолодшими чоловіками, до яких він застосований, були 14-ти та 15-річні жителі Стародуба, однак у більшості випадків він застосовувався з 18 років. Незаміжні позначені терміном «*девка*» або «*девица*», такі позначення застосовано щодо осіб жіночої статі віком як 13, так і 50 років. В описі Стародуба зустрічається цікавий, єдиний для трьох міст, випадок, коли дівка мала дитину. У дворі козака Івана проживала 25-річна «*нищяя девка Прасковья*» та «*сын ей*» 8-річний Дмитро⁶.

Коли переписувалося подружжя, то спочатку записувався чоловік, далі дружина, причому, перед іменем давалася чітка уніфікована вказівка «*ево жена*» або «*жена ево*». Якщо чоловік жив у місті, а його дружина в селі, то в описі читаємо: «*жена ево живет [...] в деревне*»⁷. Заміжні жінки, що жили окремо від чоловіка, позначені термінами «*женка*», або «*женщина*». Переписувачі намагалися чітко розмежувати заміжніх і незаміжніх жінок, наприклад, при переписі найманих робітниць, що жили в одному з дворів Стародуба спочатку переписані «*женки*» Марія Васильєва (40 років) та

---

⁵ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 111–113.

⁶ ЦДІАУК. – Ф.57. – Оп.1. – Кн.148а. – Арк. 11зв., 127зв., 128зв., 399зв., 545зв.

⁷ Там само. – Арк. 30зв.

Параскевія (20 років), а потім «*девки*»: Агафія (19 років), Мотрона (16 років), Агафія (25 років), Тетяна (15 років).

Удови та вдівці в джерелі позначені термінами «*удова*» та «*удов*»⁸. Відзначу, що вдівство жінок позначалося в графі «*Чыни и имена*», тоді як чоловіків – ще і у графі «*здоров'я*». Отже, джерело загалом вказує сімейний стан населення міст і можна спробувати проаналізувати рівень шлюбності та визначити середній вік укладання шлюбу. Утім зауважу, що в описі кожного з міст є особи, сімейний стан яких не вказано і неможливо визначити, а це заважає провести точні розрахунки відповідних коефіцієнтів. Відсутність інформації про сімейний стан стосується переважно найманих робітників-мігрантів. У описі Стародуба таких осіб нараховується 196 (116 чоловіків і 80 жінок), Ніжина – 244 особи (101 чоловік і 143 жінки), Переяслава – 30 осіб (13 чоловіків і 17 жінок). Тому, дослідження сімейного стану активного населення проведу на прикладі Переяслава, при цьому основні коефіцієнти обрахую й для населення Ніжина та Стародуба (ще раз нагадую, що вони можуть бути не зовсім точними).

Отож, за даними Генерального опису, 49% чоловіків Переяслава були холостими, 47% – жонатими, 1,2% вдівцями, сімейний стан 2% визначити неможливо. Не заміжніми були 30% жінок, заміжніми – 47,7%, удовами – 17,5%. У порівнянні з сільським населенням місту був притаманний значно менший рівень шлюбності, так, за підрахунками Юрія Волошина, в селах Топальської сотні були одруженими 70,3% чоловіків та 80,7% жінок активного віку. Відповідно в місті була удвічі більша чисельність холостих чоловіків – 48,4% та неодружених жінок – 30,6% (проти 27,4% і 12,8% мешканців сіл обох статей)⁹. Такий, відносно низький, рівень шлюбності на думку польського історика Казімежа Гурнего (Kazimierz Górny), є ознакою міського населення,

---

⁸ Там само. – Кн.278. – Арк. 2зв., 176зв.

⁹ Волошин Ю. Розкольницькі слободи... – С. 115.

він спричинений притоком до міста бідного люду, голодранців, котрі не могли дозволити собі шлюб через відсутність коштів¹⁰.

Абсолютна більшість холостих чоловіків Переяслава (83,6%) знаходилася у віковій категорії 15–24 роки, а отже, мала всі шанси одружитися, так само, як і незаміжні жінки, частка яких у цьому віці сягала 90%. У Ніжині таке співвідношення становило 77,8% в чоловіків і 94,5% в жінок, у Стародубі – 85,5% і 94,4% відповідно. Отож, у містах частка безшлюбного населення була значно вища, ніж у селах, проте основну його масу становили парубки (77–85%) і дівчата (90–94%), які мали всі шанси взяти шлюб. При цьому шанси жінок були набагато вищі з огляду на те, що в Переяславі на 145 дівчат віком 15–24 роки доводилося 214 холостих хлопців цього віку. У Стародубі на 305 дівчат було 395 хлопців, у Ніжині на 307 дівчат – 467 хлопців. Парубкам Ніжина й Переяслава було важче знайти собі пару, бо в цих містах на 100 неодружених хлопців доводилося 66–67 незаміжніх дівчат. У Стародубі таке співвідношення становило 100/77.

У світлі цих даних закономірним виглядає таке явище, як парубкування чи парубоцькі громади, функціонування яких ґрунтовно досліджене істориками та етнографами другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. Валер'яном Боржковським, Миколою Василенком, Миколою Сумцовим, Володимиром Ястребовим¹¹.

В умовах обмеженого шлюбного ринку навіть неформальні громади спроможні виконувати функцію обмеження доступу на такий ринок сторонніх осіб чи регулювати поведінку холостих хлопців. Одним з регуляторів може виступати віковий ценз при вступі в парубоцьку громаду, який, за спостереженнями Володимира Ястребова, становив 16–18 років, за іншими даними 17, – років. Наприклад, у Єлизаветградському повіті, якщо в сім'ї було кілька синів, молодшому заборонялося парубкувати, доки не одружиться

---

¹⁰ Górny K. Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w. // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – Toruń, 1977. – Historia. XI. – S. 71–97.

¹¹ Боржковский В. «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина (далі – КС). – 1887. – №8. – С. 765–776; Ястребов В. Новыя данныя о союзах неженатой молодежи на юге России // КС. – 1896. – №.10. – С. 110–128.

старший брат. Від вступаючого до парубоцької громади могли вимагати могорич, грошовий внесок¹². На Полтавщині ще на початку ХХ ст. хлопців 15–16 років, які не заплатили так звану «*паруботщину*» й почали з'являтися на вечорницях, просто били. «Боржників», які не ходили на вечорниці, могли бити й щовечора, коли ті виходили з батьківського двору.

Парубоцька громада іноді мала зовнішню організацію: ієрархію, отамана, казну, або ж просто зібрання під час «*вулиць*», «*досвіток*», вечорниць. Етнографічні дослідження на території Київщини засвідчують, що у поселенні, незалежно від розмірів, існувала здебільшого одна громада, яка ревно оберігала «своїх» дівчат, часто за них відбувалися численні бійки між громадами. Парубки могли побити чужого хлопця за розмову зі «своєю» дівчиною. З іншого боку, Володимир Ястребов наводить приклад, коли дівчата-козачки мучили дівку-мужичку за те, що та відбивала в них хлопців¹³. А в містечку Маяк Херсонської губернії зафіксовано спогади про існування дівочих громад¹⁴.

Парубоцькі громади деякою мірою регулювали поведінку молодих неодружених чоловіків в умовах певного дефіциту дівчат та стосунки між парубками й дівчатами. Вони могли виконувати функцію морального контролю за поведінкою молоді. Тут можна згадати звичай, за яким дівчатам, запідозреним у блуді, парубки вимазували ворота дьогтем¹⁵. Водночас, іноді саме внаслідок спільних гулянь, вечорниць, часто поєднаних із пиятикою, дівчата втрачали цноту до шлюбу¹⁶.

Подібні колізії зафіксовані в багатьох судових справах. Найчастіше позивачами виступали батьки, дочку котрих піддурив молодик обіцянкою одружитися, але коли ставало відомо про вагітність, хлопець утікав чи відмовлявся. Авторитетному знавцю життєвих колізій Гетьманщини та

---

¹² Ястребов В. Ук. соч.

¹³ Там само.

¹⁴ П.П. [?] «Парубоцькі громади» в г. Маяках, Херсон. губ. // КС. – 1901. – №7–8. – С. 19–20.

¹⁵ Боржковский В. Ук. соч. – С. 775.

¹⁶ Ястребов В. Ук. соч. – С. 119–123.

Слобожанщини Володимиру Маслійчуку вивчення судової документації дало підстави для висновку, що обман дівчини з подальшою втечею – характерна для молодиків Гетьманщини риса поведінки¹⁷. Так само і знання тогочасного життя дало підстави Івану Котляревському «помістити» до пекла подібних звабників:

І ті були там лигоминці,
Піддурювали що дівок,
Що в вікна дрались по драбинці
Під темний тихий вечорок;
Що будуть сватать їх брехали,
Підманювали, улещали,
Поки добрались до кінця;
Поки дівки од перечосу
До самого товстіли носу,
Що сором послі до вінця¹⁸.

Судові справи містять інформацію й про випадки, у яких зваба поєднувалася з уживанням горілки. У вересні 1720 р. в Лохвицькій ратуші розглядалася справа Оришки – дочки козака Костя Греся, котра випивши кілька чарок горілки зогрішила, сліди втрати цноти *«потаи батька держала на кошуле сколько недель, а дали випрала»*. Через шість місяців вагітність стала помітною і Оришку повели до суду, де *«моцно били»*¹⁹. Іноді до зваби й горілки додавалося насилля. Одна з судових страв зафіксувала розповідь дівчини Стефанівни про обставини її зґвалтування парубком Павлом Миколаєнком (1710 р.). Дівчина вийшла гуляти і на вулиці під тинем з трьома хлопцями випила *«шклянницю горилки»*, потім пішли на околицю і по дорозі випили ще *«пляшку горилки»*, далі одного з хлопців знову *«послали по горилку, котрого*

---

¹⁷ Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. – Харків, 2008. – С. 42.

¹⁸ Котляревський І. Енеїда. – К., 1988. – С. 77.

¹⁹ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). – К., 1976. – С. 119–121.

довго ждали», хлопця таки дочекалися, горілку випили, а далі, за словами дівчини, один з хлопців залишився з нею і згвалтував²⁰.

Імовірно, що лише для невеликої частини дівчат дошлюбні статеві зв'язки закінчувалися трагічно, більшість благополучно виходили заміж, інколи вже вагітними. З точки зору демографії в українській історіографії останній аспект не вивчений, але відомі такі дослідження, що проводилися на польському матеріалі. Зокрема, за підрахунками Джерсі Спихалі (Jerszy Spychała), в 1766–70 рр. у парафії Стжельце Опольське (Strzelce Opolskie) 24,1% народжених дітей були зачаті до шлюбу. А в Любліні в 1630-х рр. 5–7% дітей були позашлюбними²¹.

Менш щасливі випадки, які у тогочасному суспільстві важко було приховати, використовувалися церквою, як привід для засудження діяльності парубоцьких громад, вечорниць, гулянь. Церковну позицію ілюструє указ київської духовної консисторії від 30 січня 1719 р. Указ вимагає припинити зборища *«богомерзких молодых людей»*, бійки навкулачки, *«Богу и человеком ненавистные гуляния прозываемия вечерницы»*, на яких багато молоді беззаконня творять і *«воздух оскверняющая песней восклицания и козлогласования»*. Там же творяться гріхи, блуд, беззаконно діти приживаються, а потім дітозгубство коїться. За це Бог наслав на Гетьманщину неврожаї, засуху, морову язву, падіж худоби тощо²².

У подібних указах виявляється прагнення церкви перебрати моральний контроль над поведінкою молоді, особливо у відносинах між статями. Однак церковні перестороги мали здебільшого декларативний характер й суттєво не впливали на ситуацію, адже через парубоцтво й вечорниці проходила переважна більшість тих, хто потім брав шлюб. Частині міських парубків, імовірно, доводилося складно з пошуками дружин (з огляду на співвідношення

---

²⁰ Там само. – С. 47–49.

²¹ Spychała J. Rodzina w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766 – 1870 // *Śląskie studia demograficzne*. – tom 5. Rodzina. – Wrocław, 2001. – S. 10-29.

²² Маркевич А. Меры против вечерниц и кулачных боев в Малороссии // КС. – 1884. – №9. – С. 177–180.

холостих хлопців і неодружених дівчат). Вони могли знайти наречену поза містом або за межами власної вікової групи (одружитись з дівчиною молодшою за 15 років чи зі значно старшою жінкою, скажімо, вдовою). Зупинюсь на цих аспектах докладніше.

З сучасного погляду очевидними видаються пошуки дружини в навколишніх селах. Однак якщо в Стародубі співвідношення холостих хлопців і незаміжніх дівчат віком 15–24 років становило 100/77, то в селах Топальської сотні цього ж полку воно було взагалі 100/45²³, тобто сільський шлюбний ринок проблему міг і не вирішити. Парубкування міських хлопців у навколишніх селах могло бути серйозно ускладнене місцевими парубоцькими громадами.

Звісно, частина молодих людей у містах були трудовими мігрантами з сільської місцевості й могли, відпрацювавши кілька років у місті, повернутися додому й взяти шлюб там. У Переяславі з 1708-ми осіб, записаних у описі, – 524 народилися за межами міста. З них 251 особа були вихідцями з сіл Переяславського полку і ще близько 80 осіб із містечок цього ж полку. Мігранти істотно впливали на ситуацію на шлюбному ринку міста внаслідок різної статевої мобільності, оскільки в Переяславі серед них було 63% чоловіків і 37% жінок. Цьому співвідношенню загалом відповідає структура шлюбів. У описі Переяслава фігурують 45 шлюбних пар, що склалися з чоловіка-мігранта з села й жінки-мешканки Переяслава. Шлюбних пар, у яких чоловік був жителем міста, а жінка походила з села нараховуємо 24. Співвідношення цих шлюбів (45/24) загалом відповідає статевій структурі міграції²⁴.

Іноді такий шлюб був матеріально вигідний одному з подружжя. Наприклад, одружившись з переяславською дівчиною, чоловік разом з дружиною, міг отримати двір і хату у місті. Хоча частішими були випадки, коли

---

²³ Волошин Ю. Розкольницькі слободи... – С. 114–115.

²⁴ Сердюк І. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип.11. – С. 213–215.

обоє були найманими робітниками й, не маючи достатніх прибутків, жили у чужих дворах²⁵.

Однак, повертаючись до ситуації на шлюбному ринку, що склалася в містах загалом і Переяславі зокрема, констатую, що шлюби з сільськими дівчатами не могли її збалансувати. Певним чином проблема вирішувалася за рахунок пошуків шлюбної пари в інших вікових групах.

Історико-демографічні методика, розроблені французькими ученими Луї Анрі (Louis Henri) та Аланом Блюмом (Alain Blum), дозволяють визначити середній вік вступу в перший шлюб окремо для чоловіків і для жінок. Для цього спочатку необхідно з'ясувати показники безшлюбності. За концепцією французьких учених, можливість узяти шлюб знижується відповідно до зростання віку і в 50 років стає мінімальною. Звідси вони виводять показник остаточної безшлюбності, який дорівнює співвідношенню осіб, що не вступили в шлюб до загального числа осіб даного віку²⁶. Для чоловіків Переяслава він дорівнює 0,095, для жінок – 0,045.

За розрахунками Юрія Волошина, показник остаточної безшлюбності населення сіл Стародубського полку становив: для чоловіків – 0,006, а для жінок – 0²⁷. Отже, рівень остаточної безшлюбності в місті був набагато вищий порівняно з сільським населенням. Далі за методикою Анрі та Блюма обчислю середній вік вступу в перший шлюб, який для чоловічого населення Переяслава дорівнює 25,7 років, та 22,5 років для жіночого.

Для населення Полтави, за даними Генерального опису, середній шлюбний вік становив для чоловіків – 28,1 років, для жінок – 22,3 років²⁸. Щодо сільського населення Стародубщини аналогічні показники дорівнювали 23,7 і 19,1 років відповідно²⁹. За дослідженням Бориса Міронова, у кінці XVIII ст. в Центральній Росії середній вік наречених становив 15–16 років, женихів –

---

²⁵ ЦДІАУК. – Ф.57. – Оп.1. – Кн.341. – Арк. 245зв., 264зв.–265.

²⁶ Анрі Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. – М., 1997. – С. 48.

²⁷ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 190.

²⁸ Волошин Ю. Статеві-вікова...

²⁹ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи... – С. 194.

16–18 років. Російський учений відзначив, що в містах брали шлюб на рік-два пізніше, ніж у селах³⁰. Однак середній шлюбний вік населення Переяслава, навіть з такою корекцією, значно переважає останні показники й помітно відрізняється від аналогічних показників сільського населення.

У даному випадку населення Переяслава наближене до «європейського типу шлюбності», концепція якого розроблена Джоном Хайналом (John Hajnal). На думку відомого англійського вченого, він характеризується більш пізнім вступом у шлюб і більшою часткою осіб, що не перебували в шлюбі. Притаманним неєвропейському типу вважається шлюбний вік жінок менше 21 року, тоді як європейському – вище 23 років. Наприклад, у баварському містечку Дурлах в 1751–80 рр. середній шлюбний вік для чоловіків складав 27,6, а для жінок 25,6 років. За дослідженнями французького вченого Жана Буржуа-Піша (Jean Bourgeois-Pichat), у Парижі в XVIII ст. середній вік вступу в перший шлюб для жінок становив 24,7 років³¹. Середній шлюбний вік населення Переяслава близький до показників Львова, де чоловіки найчастіше вступали в шлюб у віці 26–30 років (40%), а жінки – у віці 21–25 років (42%)³².

Частка осіб, що не перебували в шлюбі, у Переяславі значно вища, ніж у селах, що теж є ознакою європейського типу шлюбності. Ускладнення з укладанням шлюбу могли мати особи з фізичними вадами, як, наприклад, сліпа на одне око дівка Марія – тридцятирічна наймичка³³. У описі Стародуба зафіксовано дві неодружені жінки (у джерелі «*девка*») віком 50 років. Одна з них була сліпа³⁴, інша – жебрачка «*хрома*» на одну ногу³⁵. Таких осіб – калік, жебраків, бездомних, юродивих у місті, зазвичай, було більше, ніж у селах.

---

³⁰ Миронов Б. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач. XIX в.в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. – СПб., 2003. – Т.1. – С. 167.

³¹ Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века. – М., 1979. – С. 14–30.

³² Кись Я. Население и социальная структура Львова в период феодализма // Города феодальной России. – М., 1966. – С. 363–370.

³³ ЦДІАУК. – Ф.57. – Оп.1. – Кн.148а. – Арк. 9зв.

³⁴ Там само. – Арк. 127зв.

³⁵ Там само. – Арк. 128зв.

Отож, констатую, що в Переяславі частка осіб поза шлюбом була вищою, а одруження відбувалися в старшому віці порівняно із сільським населенням чи загальноросійськими показниками. На думку Бориса Міронова, з 1740-х рр. шлюбність у містах знижувалася через специфічні умови міського життя. Цьому сприяли заняття несільськогосподарською працею, порушення статевої рівноваги на користь чоловіків, більша чисельність військових, відхідників, пауперів, і, зрештою, розвиток проституції³⁶.

Від себе додаю, що останнє явище теж було зумовлене великою кількістю холостих чоловіків (адже попит породжує пропозицію). Про проституцію на початку XVIII ст. читаємо у вірші Климентія Зіновієва *«О жонах в корчемницах в градах, а наипаче где в полях в корчемных гостиницах блудно жывущых»*, у котрому поет і священник стверджує, що рідко яка корчма обходиться без повій³⁷. Перебування дівчат при корчмах підтверджують і тогочасні судові колізії пов'язані з перелюбом, покражами, бійками. Імовірно, що проституція була обумовлена демографічною поведінкою міського населення і була необхідна в соціумі з високою часткою неодружених чоловіків або заробітчан, які залишили дружин вдома, а самі тривалий час перебували в місті. Крім того, повії могли зменшувати напругу пов'язану, наприклад, з перебуванням у населеному пункті військових на постої.

З іншого боку, проституція – це те, чим могла займатися молода дівчина, потрапивши до міста. За дослідженнями польських істориків, це явище було серйозною проблемою Варшави часів Станіслава Августа (Stanisław August). Проституція рекрутувала до міста сільських дівчат, які потрапляли до численних публічних будинків. Іноземці, гуляючи вулицями Варшави, зі здивуванням споглядали у вікнах будинків дівчат, які стояли й вабили жадібних на пригоди панів³⁸.

---

³⁶ Миронов Б. Русский город в 1740 – 1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990. – С. 54.

³⁷ Зіновієв К. Вірші. Приповіді посполиті. – К., 1971. – С. 103–104.

³⁸ Warszawa w latach 1526 – 1795; pod red. S. Kieniewicz. – Warszawa, 1984. – S. 290.

Малоймовірно, щоб у Ніжині чи Стародубі були такі «квартали червоних ліхтарів», однак структура міського населення, його специфічний спосіб життя більше сприяли вільній поведінці. До того ж у місті було більше чоловіків здатних заплатити за секс, так за спостереженням Володимира Маслійчука, у Харкові кінця XVIII ст. проституція була обумовлена саме попитом серед торгівельного елемента³⁹.

Повертаючись до середнього шлюбного віку, можна вирахувати середню різницю у віці між подружжям, яка складала 3,2 роки. Зрозуміло, що це узагальнені дані, у конкретних випадках різниця була іншою, інколи навіть значною. Наприклад, в описі Стародуба зафіксована сімейна пара, у якій чоловікові Степану Пашкевичу виповнився 71 рік, а його дружині Меланці – 40 років. У даному випадку різниця у віці становила 31 рік. Їхній найстаршій дитині, сину Іллі, було 20 років, тобто Пашкевичі одружилися, коли Степану було близько 50 років, а Меланці не більше 20⁴⁰. Одруження в 50 років з молодою дівчиною могло вважатися винятком, однак, як показує джерело, не одноразово траплялося в тогочасному суспільстві.

Степан не належав до старшини й не був багатієм. У 1715 р. (у віці 20 років) він прийшов до Стародуба з «*полської області*» (імовірно, з Правобережної України). Спершу, можливо, наймитував, а потім одружився з дочкою міщанина Миколи Журавля. Степан не мав своєї хати, не отримав він її й за дружиною. Двір, у якому вони жили, був куплений Степаном у 1751 р., приблизно через п'ять років після одруження з Меланкою. На час перепису він торгував на ринку дьогтем і дерев'яним посудом, особливих прибутків не мав. Єдине, що відрізняло Степана від інших міщан такого ж віку, – це те, що він у свій 71 рік записаний як «*здоров*», що було рідкістю на той час⁴¹.

В описі міст зустрічаються випадки, коли дружина значно старша за свого чоловіка. Прикладом такого подружжя були сорокарічний дяк

---

³⁹ Маслійчук В. Підлітковий злочин у Харкові (80–90 рр. XVIII ст.) // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С. 77.

⁴⁰ ЦДІАУК. – Ф.57. – Оп.1. – Кн.148а. – Арк. 68зв.

⁴¹ Там само. – Арк. 69.

стародубської церкви Різдва Богородиці Григорій Карпов і його шістдесятирічна дружина Євдокія⁴². Однак шлюби з такою різницею на користь дружини були радше винятком.

Найбільша різниця у віці між подружжям була зафіксована в Стародубі і складала 47 років. Так, в описі міста є інформація про сімдесятирічного Микиту Петрачонова, на момент перепису він одружився вдруге, і його другій дружині було лише 23 роки. З цим випадком пов'язаний цікавий казус: разом з Микитою в хаті проживав його шістдесятирічний зять Яків, одружений з Феодосією віком 25 років⁴³. Імовірно, що таке співпадіння двох значних вікових різниць не випадкове (враховуючи родинні зв'язки і спільне проживання чоловіків), однак тут важко висувати якісь припущення. Головне, що шлюби з істотною віковою різницею між подружжям певною мірою дозволяли збалансувати шлюбний ринок так само, як і шлюби з удівцями чи вдовами, втім цей аспект потребує окремих, більш докладних досліджень із залученням інших джерел, зокрема метричних книг.

Підсумовуючи дане дослідження, визнаю, що на його основі важко робити якісь серйозні теоретичні узагальнення, оскільки воно має передусім практичний характер. Узагальнюючі висновки будуть можливі лише на підставі значних статистичних викладок. Втім, дозволю собі висловити ряд спостережень щодо шлюбної поведінки населення міст Гетьманщини другої половини XVIII ст. Дослідження однозначно свідчить, що містам був притаманний низький, порівняно з селами Стародубського полку, рівень шлюбності й відповідно більша кількість неодруженого населення активного віку. Така ситуація притаманна саме місту, котре притягує до себе робочу силу та людські ресурси переважно з молодого незаможного населення полкових сіл та містечок. Середній вік укладання першого шлюбу в містах Гетьманщини був наближений до показників європейських міст, а отже і до європейського типу шлюбності. Узагальнені показники свідчать про невелику різницю у віці між

---

⁴² Там само. – Арк. 231зв.

⁴³ Там само. – Арк. 462.

подружжям, але окремі випадки демонструють досить нерівні у віковому ракурсі шлюби, котрі могли укладатися з меркантильних міркувань.

З точки зору демографії в тогочасних містах дівчата мали більше шансів на шлюб, ніж хлопці. Така демографічна ситуація виправдовує парубкування, як регулятор поведінки холостих хлопців й дошлюбних стосунків між статями. В умовах міста з високою концентрацією неодружених чоловіків, солдат на постої, чоловіків, які перебували у місті тимчасово без дружин, демографічно детермінованим було і явище проституції. В цілому, з точки зору демографії міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст. істотно відрізнялися від міст Російської Імперії, що, вочевидь було наслідком спадкоємності річпосполитських традицій регулювання шлюбної сфери, а також специфічних економічних і світоглядних реалій, котрі, утім потребують окремого вивчення.

Сердюк Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.